

УДК 94(477.42) (=411.16)"18/19"

Неля Романюк
(м. Житомир)**ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*У статті проаналізовано основні складові підприємницької діяльності євреїв
Волинської губернії у другій половині ХІХ на початку ХХ сторіччя.*

Ключові слова: Волинь, євреї, підприємництво, торгівля.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин у контексті вивчення історичного досвіду цінними є етнічні аспекти підприємницької діяльності в різних регіонах України, яка була й залишається поліетнічною за своїм національним складом.

Зокрема, у Волинській губернії за Загальноросійським переписом 1897 р. основну масу становило корінне українське населення – воно проживало переважно в сільській місцевості. З інших національностей найбільш чисельними були євреї – 13,2% усього населення, вони мешкали переважно в містах і містечках. По 6% становило представництво поляків і німців, 3,5% – росіян і 1,47% – чехів. [1]

Переважаючими етнічними групами міст Волині були євреї, українці, росіяни та поляки. Наприкінці ХІХ ст. у містах і містечках губернії чітко простежується домінанта єврейського етносу. За переписом 1897 р. чисельність євреїв у містах становила 118727 осіб – 50,77% від загальної кількості городян. Майже третя частина міських жителів єврейського походження мешкала в Житомирі. Їх кількість тут становила 30572 осіб, або 46,4% від загальної кількості мешканців адміністративного центру. На другому місці було Рівне, у якому проживало 13704 осіб єврейського етносу, або 55,76% загальної кількості городян. Майже 60% євреї становили в Луцьку, Володимирі-Волинському, Новограді-Волинському, 62,3% – в Острозі.

Висока концентрація єврейського населення на території Правобережної України і, зокрема, Волинської губернії пояснюється низкою факторів. Насамперед система заборон, створена російським царизмом, яка була спрямована на обмеження загальнонародських прав та економічних можливостей євреїв.

У кінці ХVІІІ ст. після приєднання Правобережної України до Російської імперії царський уряд, побоюючись зростання впливовості єврейських купців та ремісників щодо росіян, установлює для євреїв так звану "смугу осілості", яка в основному обмежувалася новоприєднаними територіями. Переважна більшість євреїв була позбавлена права вибору місця проживання в Російській імперії. Не численні винятки стосувалися купців першої гільдії, осіб із вищою освітою, деяких категорій ремісників та осіб, які пройшли рекрутську службу. Однак і в "смузі осілості" проживання євреїв дозволялося повсюдно. Так, згідно з правилами 1882 р. їм було заборонено селитися за межами міст і містечок. Євреям не дозволяли володіти землею та підприємствами в сільській місцевості, забороняли право власності на нерухоме майно та ін. Усе це обмежувало сферу проживання та діяльності представників певного етносу.

Ставлення до єврейського етносу з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Жорсткі умови життя змушували євреїв докладати зусиль, аби прилаштуватися до умов, які постійно змінювалися. Незважаючи на важкі обставини життя, представники єврейського етносу були прикладом підприємливої людини: займалися дрібною торгівлею, ремеслами, здійснювали функції посередника в

торговельних операціях, надавали кредити під відсотки, орендували землю, засновували питні заклади тощо.

Висока концентрація євреїв у містах пояснювалася сферою занять, особливостями побуту, культури, традицій етносу. Специфічним осередком проживання євреїв стало містечко. Вони досить швидко оволоділи навичками торговельно-посередницької діяльності і в ній досягли значного успіху. Демографічна домінанта євреїв у невеликих населених пунктах пояснюється тією функцією, яку виконували євреї, – з'єднувальна ланка між сільським виробником і великим ринком збуту, яким було місто.

Після скасування кріпацтва ринкові відносини почали розвиватися значно швидше, що сприяло активізації підприємницької діяльності євреїв, зростанню містечок, у яких євреї становили значну, переважаючу частку. Як свідчать архівні документи за 1886 рік, "всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходяться в руках єврейського населення: млини, ліси, риболовля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилося з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості й ремесел. Якщо християни й беруть участь у деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї" [2]. Характерно, що на це була спрямована і професійна освіта євреїв, яка набрала досить широкого розмаху в XIX – на початку XX ст. У цей час більшість приватних та державних єврейських училищ Волині мали ремісничі відділення. Велику роль у становленні професійної перше в Російській імперії єврейське ремісничє училище – Житомирське (1862-1884) [3]. Значну частку становили євреї, які займалися торговельною діяльністю. Тому можна погодитися із твердженням К. Случевського: "Торгівля становить тут артерію місцевого життя, набагато більшу по силі і значенню, ніж обробка землі" [4]. Хоча слід зазначити, що серед працездатних євреїв було багато безробітних, сім'ї яких жили вкрай скрутно.

У спеціальній справі (282) 442 фонду Центрального державного історичного архіву України містяться матеріали про створення й діяльність у 1881 - 1890 рр. місцевих комісій із єврейського питання. Так, у записці, складеній із донесень мирових посередників Волинському губернатору, вказано, що проявом негативного ставлення євреїв до корінного населення є: і "захоплення євреями селянських угідь" [5]; те, що "євреї взяли в свої руки млини, зробивши їх знаряддям експлуатації селян, беручи з них великі податки за помол" [6]; використання євреями корчм для безпатентного продажу горілки, споювання місцевого населення, чим підривається їх здоров'я [7]; велику шкоду приносить селянам "лихварство, яким переважно займаються євреї. [8]

У вказаному документі подано пояснення наведених тверджень.

"Питейні громадські будинки, корчми служать основною зброєю в руках євреїв, яка підриває добробут селян. Орендуючи ці будинки, не виплачуючи суспільству за них ні копійки, євреї з винятковою вправністю заманюють туди селян, які, не маючи грошей, віддають єврею за горілку нерухоме майно, а потім і земельні наділи" [9]. " За відсутності письменності та моральних устоїв селяни залишалися без усяких розваг, тому корчма була єдиним закладом у селі для відпочинку і проведення дозвілля" [10]. Причини лихварства полягали у розумовій нерозвиненості селянина, що давало можливість єврею використовувати проти нього різні незаконні дії і за відсутності дешевого й доступного для селян кредиту" [11].

Далі в цьому документі йдеться про те, що у Волинській губернії "в руках євреїв знаходяться: оренда маєтків, утримання пошти, підряди, оброчні статті, корчми, ні продати, ні купити, ні позичити гроші, і взагалі у всіх випадках життя не можна обійтися без посередництва євреїв. Про вільну конкуренцію, про опір єврейським намаганням не може бути й мови". Влада навіть змушена була визнати, що "з допомогою капіталу євреї наклали важку руку на масу тутешнього населення, подавляючи всякі його прагнення вийти на і пряму дорогу економічного прогресу. Якщо наш уряд, здійснюючи протягом двадцяти років реформи поземельного та

суспільного характеру..., не зміг водночас захистити селянство від експлуатації євреями, які захопили у свої руки землі та працю землеробів, то самі євреї повинні були б справедливніше діяти в подальшому розвитку будь-яких монополій, у тому числі й торгової".

Ураховуючи те, що "вся торгівля знаходилася в руках євреїв, селянам при купівлі і продажу доводилося мати справу тільки з євреями, які постійно їх обманювали, обраховували й обміряли". "Селянин за продукти свого господарства ніколи не одержував тієї ціни, яка при справедливих відносинах визначається попитом і пропозицією [12]. До причин таких явищ у документі віднесені: історична відсталість селянства краю і внаслідок цього недостатність підприємницького хисту, а також розрізненість дій окремих осіб і напротивагу – підприємливість і велика згуртованість євреїв.

Варто акцентувати увагу й на тому, що в донесеннях мирових і посередників Волинської губернії протягом 1881–1890 рр. із проблем єврейського питання, поряд із більш-менш об'єктивним, наскільки дозволяли реалії того часу, висвітленням економічної діяльності євреїв висловлювалися також досить суб'єктивні судження щодо характеру євреїв, особистісні риси і яких, на думку авторів, поширювалися і на стиль діяльності євреїв. Так, зокрема, у записці Волинському губернатору зазначено: "Маклерство чи факторством як заняття досить прибуткове також монополізується євреями, втілюючи всі негативні сторони єврейського характеру – нав'язливість і прагнення до обману й монополії, не сприяє справедливому й, можливо, швидшому вирішенню комерційних угод, а є лише одним зі способів експлуатації євреями християнського населення. Місцевий маклер замість зближення продавця й покупця, виробника і споживача, як це повинно робитись, прагне, навпаки, їх віддалити. Він є ніби сам власником запропонованого товару і бере за своє посередництво не 1/2%, як це прийнято у великих торгових центрах, а 10%, іноді вдається маклеру (фактору) заробити на свою користь і 20%". "Щодо селян факторство проявляється у спотвореному вигляді. Ось, наприклад, селянин задумав одружити сина, потрібна горілка на весілля. Купівля оптом вигідніша. Селянин із євреем-фактором іде на винокурний завод. Якщо в селянина на купівлю горілки немає грошей готівкою, то фактор бере від селянина за свої послуги, від власника заводу – за купівлю в нього за вигідною ціною низькопробної горілки; а потім, таким же чином, заробляє і при продажу вола" [13]. Цілком очевидно, що названі якості могли бути притаманні представникам будь-якого етносу. Однак перенесення рис єврейського характеру на стиль їхньої діяльності яскраво ілюструє ідеологічні домінанти того часу, які не стали, як бачимо, винятком і для серйозної державної інституції, якою була Комісія з єврейського питання.

Значний економічний вплив євреїв поєднувався з помітним їхнім суспільним впливом. Євреї відігравали значну роль у громадсько-політичному житті. Навіть влада констатувала: "Єврейська маса, яка володіє значними багатствами, завжди знаходить можливість впливати на міські громадські справи і навіть доводилося стримувати підприємницьку активність євреїв, особливо тоді, коли вони намагалися монополізувати ту чи іншу сферу виробництва, промислу. Політика царського уряду щодо єврейського етносу відзначалася значною мінливістю й коливалася від сприяння підприємницької діяльності до її обмеження. Нерідко причиною посилення обмежень були внутрішньополітичні обставини. Зокрема, помітно вагоме представництво євреїв у середовищі радикальних народників (1870–1880 рр.) погіршило ставлення влади до них і в економічній сфері. Водночас, царський уряд був зацікавлений у залученні капіталів євреїв-підприємців, особливо в залізничному будівництві. У таких умовах постійних суперечностей формувалася загалом національна політика царизму щодо євреїв.

Суть єврейського питання в Україні, на думку прогресивного українського мислителя другої половини XIX ст. М. Драгоманова, полягала в тому, що в цій країні "євреї були одночасно і нацією, і релігією, і станом" (підкреслено автором). Як

національність (етнічна група) євреї мали певні расові риси, окрему мову (ідіш) та багато звичаїв і традицій, які відрізняли її від навколишнього населення. Цю окремішність посилювало їхнє релігійне пов'язування з іудаїзмом. У такій державі, як царська Росія, із панівною державною церквою релігійна меншість *ISO fact* і виділялася як окрема група – група, яку неможливо було повністю інтегрувати в життя країни [15]. Нарешті євреї зосереджувалися на певних заняттях, переважно міського й торговельного характеру, у яких вони мали майже монополіні позиції. М. Драгоманов створив соціологічний портрет єврейського етносу в Україні. Згідно з його аналізом, приблизно третину становили євреї, які працювали й виробляли, робітники, ремісники та інші фахівці. Друга третина була виразно паразитичною й експлуаторською – корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі. Третя група коливалася між двома крайніми точками. Нарешті, і М. Драгоманов визначив існування великої групи єврейських бідняків та жебраків: "Соціальні інтереси єврейських трудівників були насправді близькими до інтересів неєврейських робітників і селян". Однак бідний єврей, який часто жив у крайніх злиднях, усе ж таки відчував себе ближчим до свого багатого одновірця, аніж до свого бідного сусіда-християнина. Тому, хоча й мало користаючи з того сам, він не відчував ніяких докорів сумління, будучи посередником і виконавцем першого в систематичній експлуатації останнього. Шлях до розв'язання цієї проблеми пролягав через зміцнення почуття соціальної солідарності між робітниками-євреями та не євреями. М. Драгоманов сформулював неасиміліаційний підхід до єврейського питання. Він наполягав на тому, що євреї в Україні мають одержати не лише рівні громадянські права (у яких їм відмовляла царська Росія), але й автономну корпоративну національну організацію для освітніх і культурних справ. Ця організація повинна бути гарантована Конституцією країни й мати фінансову підтримку з боку держави.

У 1903 р. у Санкт-Петербурзі була опублікована праця А.П. Суботіна "Єврейській вопросъ въ его правильномъ освещеніи" [16], у якій він розкриває й оцінює положення з єврейського питання в п'ятитомному виданні І. С. Бліоха. А. П. Суботін виокремив ряд аспектів соціального і матеріального становища єврейського населення. Зокрема, розкрита суть та наведені приклади комерційної діяльності євреїв. Насамперед проаналізовані дані про питому вагу євреїв у сфері торгівлі. Офіційно поширювалися дані про те, що євреї, становлячи 10 - 12% населення, серед торговців Росії становили 75 %. До того ж доповнювалося, що євреї вносили в цю сферу деморалізаційні начала. При розгляді вказаного питання І. С. Бліох використав дані Вищої комісії з єврейського питання, які були зведені на основі поіменних списків казенних палат. Вони свідчили, що в 15 губерніях смуги осілості серед купців євреї становили 55,5%, тобто на 19,5% менше, ніж офіційно поширювалося. Обороти їх склали 47%, або менше половини. До того ж показано, що євреїв було більше серед купців другої гільдії - у цій категорії вони склали більше половини їх загальної чисельності, а серед купців першої гільдії – менше третини. Загалом зроблено висновок, що в усіх місцевостях із великою торгівлею купці-євреї становили меншість, усього біля третини, а в менш важливих місцевостях – майже дві третини [17]. Характерним було те, що євреї (це відзначено і в доповіді Вищої комісії з єврейського питання) торгували товарами, які мали швидкий збут, хоч із невеликим відсотком доходу. Тоді, коли дохід російських торговців становив 10-15%, у євреїв-торговців він становив – 2-5% [18]. Навівши вказані дані, І. С. Бліох водночас приводить положення з доповіді Вищої комісії з єврейського питання про те, що "характер єврейської торгівлі вигідний для держави, оскільки євреї пов'язують торговельними відносинами віддалені райони, задовольняючись набагато меншими барисами, ніж купці-християни". У селах євреї також не тільки є продавцями, але й покушцями, надаючи торговельної цінності таким сільським продуктам, які не являли собою б цінності; тільки завдяки діяльному єврейському посередництву, вироби великоросійської промисловості давно проникли в західний край, і це одна з головних причин нерозвиненості там місцевої промисловості. Якщо б не труднощі в торгівлі для євреїв, і

зумовлені заборонаю перебування у внутрішніх губерніях Росії, то торгівельні відносини між великоросійськими губерніями, "смугою", а також привіслянськими, могли б широко розвиватися на взаємній вигоді. І. С. Бліх роз'яснив і певні причини того, що значна кількість євреїв займалася дрібною і торгівлею. Насамперед це значна густота єврейського населення в смузі осілості й відсутність потрібних умов для зайнятості його працездатних верств.

Таким чином, ураховуючи той факт, що саме наприкінці XIX – на поч. XX ст. у губерніях України і, зокрема, на Волині були досягнуті вагомі результати у промисловості, сільському господарстві та торгівлі, у чому помітну роль поряд із іншими чинниками відігравали також і різні етноси, які населяли цю територію і зробили свій внесок у соціально-економічний розвиток краю.

Список використаних джерел та літератури

1. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ч.УІІІ. Вольшская губерния.* – СПб, 1904.
2. ДАЖО. Ф. 67. Оп. 1 доп. Спр. 310. – Арк. 15
3. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX- на початку XX ст. // *Український історичний журнал.* – 2001. – №6. – С. 123-132.
4. Случевский К. *Еврейские колонии* // *Русский вестник.* – 1890. – С. 215.
5. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 299.
6. Там само. – Арк. 301. ¹
7. Там само. – Арк. 302,306,307.
8. Там само. – Арк. 309-311.
9. Там само. – Арк. 302.
10. Там само. – Арк. 303.
11. Там само. – Арк. 311.
12. Там само. – Арк. 311,312
13. Там само. – Арк. 313.
14. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 375. Арк. 41
15. Драгоманов М.П. *Еврейский вопрос на Украине. Собрание политических сочинений.* Под редакцией Б.А. Кистяковского 2-х – томах.Т. – 2 – Париж. – 540 с.
16. Субботин А.П. *Єврейський вопросъ въ его правиломъ освещеніи.* – СПб., 1903.
17. Там само.
18. Там само.

SUMMARY

The article discusses the basic components of business of Volyn province of Jews in late nineteenth to early twentieth century.

Keywords: *Volyn, Jews, entrepreneurship, trade.*

АННОТАЦІЯ

В статье проанализированы основные составляющие предпринимательской деятельности евреев Вольнской губернии во второй половине XIX в начале XX столетия.

Ключевые слова: *Волинь, евреи, предпринимательство, торговля.*